

Η ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΦΙΛΙΑ ΔΥΟ ΜΕΓΑΛΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΪΤ ΙΣΤΡΑΤΗ

Η ΞΕΧΑΣΜΕΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥ ΤΟΥ «ΚΑΠΕΤΑΝ ΜΙΧΑΛΗ»

Του Ρουμάνου συγγραφέα ΠΕΡ. ΜΑΡΤΙΝΕΣΚΟΥ

Τό περασμένο φθινόπωρο πέθανε, σέ ηλικία 72 χρονών, ό Νίκος Καζαντζάκης, πού θεωρείται — άκόμα κι από τους συμπατριώτες του! — ό μεγαλύτερος συγγραφέας τής σύγχρονης Ελλάδας. Στο θάνατό του ό ελληνικός τύπος εκδήλωσε, ανάμεσα σ' άλλα, τή λύπη του, γιατί οι πνευματικές άρχές τής "Αθήνας δέν έδειξαν άρκετό ζήλο, γιά νά ύποστηρίξουν τήν ύποψυφιστήτά του στό βραβείον Νόμπελ, γιά τό όποίο ό συγγραφέας — πού τά τελευταία χρόνια είχε έγκατασταθή αυτοεξόριστος στή Γαλλία — προτάθηκε μερικές φορές μέ τήν πρωτοβουλία ξένων κυκλών. Έτσι ή μικρή "Ελλάδα έχασε τή δικαιολογημένη εύκαιρία ν' άποκτήσῃ τή μεγάλη εύκαιρία, πού ή αίγλη τής φωτίζει μέσον τού τιμωμένου μιά όλόκληρη χώρα κι ένα όλόκληρο λαό. Όστόσο, πέρα από τά άμεσα αυτά δεδομένα και πάνω από τις άδικίες τών συγχρόνων, ό Καζαντζάκης θά μείνῃ ό δημιουργός ενός μεγάλου έργου, πού τό εξαιρετικό ένδιαφέρον και ή άξία του συγκεντρώνει από τώρα τήν παγκόσμια επίδοκιμασία. Δέν είναι καμμία ύπερβολή νά παραδεχούμε, πώς ύστερα από τόν Γκρέκο, ό Καζαντζάκης, πού γεννήθηκε στήν πατρίδα τού μεγάλου ζωγράφου, βεβαιώνει τή δεύτερη παρουσία τής σύγχρονης "Ελλάδας στήν παγκόσμια τέχνη και λογοτεχνία.

Στόν τόπο μας ήταν και είναι άκόμα ό Νίκος Καζαντζάκης πού λίγο γνωστός. Κι όμως ό μεγάλος αυτός συγγραφέας έτρεφε πάντα ιδιαίτερη συμπάθεια γιά τή Ρουμανία, χάρη στή φίλια πού κάμποσα χρόνια είχε μέ τόν Παναΐτ "Ιστράτη, μιά φίλια αούβόρημη και γενναία, πού είχε πάρε σχεδόν μυθικές διαστάσεις. Στόν Π. "Ιστράτη έδλεπε ό Καζαντζάκης ένα αντίπροσωπο τού λαού πού ζή στις έκβολές τού Δούναβη, ένα τραγουδιστή τής λαϊκής ψυχής και τών μύθων του. Είχε τήν εύκαιρία νά γίνω, ως ένα σημείο, μάρτυρας αούτης τής φίλιας και νά γνωρίσω προσωπικά και τούς ήρώες τής. Γιαυτό νομίζω πώς δέν είναι άσκοπο νά μνημονεύω σήμερα τό σύνδεσμά τους, πού σε κάποια στιγμή τής εξέλιξης τού έπαίξι και ή έγώ, άθελά μου και χωρίς νά τό έρω ένα θετικό ρόλο.

Τό φθινόπωρο τού 1932, νέος τότε φοιτητής, ξεφύλλισα στή βιβλιοθήκη τής Φιλοσοφικής Σχολής τού Βουκουρεστίου τό νέα περιοδικά πού είχαν κυκλοφορήσει στό διάστημα τού καλοκαιριού, όταν τά μάτια μου έπεσαν πάνω σ' ένα τίτλο κι ένα όνομα, πού τότε γιά πρώτη φορά συναντούσα: «Τόντα-Ράμπα», μυθιστόρημα τού Νικολάι Καζάν, δημοσιευμένο σε δύο συνέχειες στό παρισινό μηνιαίο περιοδικό «Ρεβύ ντε Βιβάντ».

Διάβασα τό «μυθιστόρημα» αούτό και γοητεύτηκα. "Ήταν στήν πραγματικότητα ένα μυθιστόρημα, άλλα συνάμα και πούημα και ρεπαρτάκι τά δεκάμια και έπος, μέ θέμα ένα ταξίδι στή Σοβιετική Ένωση. Παράξενο, άσυνήθιστο τό βιβλίο, πού ή χρήση του ήταν έξοιρητική γιά τό χρόνια εκείνα, μέστω από πλήθος ιδέες, γεγονότα, συγκρούσεις και πρόσωπα, πού είχαν έρθει άπ' όλες τής γωνίες τής γής νά σμιθών στή Μόσχα, μαγνητίζοντας άπό τό φως τού κόκκινου άστρου, πού γιόρταζε τά πρώτα δεκάχρονα τής "Οκτωβριανής Έπανάστασης. Τό άνάγνωσμα αούτό μέ είχε τόσο πολύ συγκλονίσει, πού γιά καιρό ύστερα μέ παρακολουθούσε τυραννικά. Γιά νά ξελαφρώσω, αποφάσισα νά μεταφράσω τις 250 σελίδες, πού άργότερα τις παρουσίασα σε κάποιο έκδοτικό όικο τού Βουκουρεστίου. Μέ κάτεχε ή έλπίδα πώς θά'ουν τήν τυχν νά δούν τό φως τού αούτόχρονου τύπου. Τήν τυχν τούτη, φυσικά, δέν τήν είχων, μου έπιφύλαξαν όμως μέν έκπληξη. Κάποια μέρα μέ εδοπισαούν πώς ό Π. "Ιστράτη, πού πρόσφατα είχε εγκατασταθή στό Βουκουρεστί, ήθελε νά γνωρίσει τό μεταφραστικό τό «Τόντα-Ράμπα». Παρουσίασά του άμέσως στο μικρό διαμέρισμα τής όδου Παλαιολόγου, όπου ό "Ιστράτη μέ περίμενε μέ τό χειρόγραφο μου στό γραφείο. — Έσεις είστε; Πώς γνωρίζετε τόν Καζαντζάκη; μέ ρώτησε μόλις άκούσα τ' όνομα αούτό κι ό χρωματισμός τής προφοράς μου φαινόταν τόσο καταπληκτικός. "Όστε ό Καζάν δέν είναι παρά μιά συντομία τού αληθινού ονόματος. «Είναι ό μεγαλύτερος άνθρωπος πού συνάντη-

σα στή ζωή μου, συνέχισε ό "Ιστράτη, κι ένας συγγραφέας, πού έγώ δέν άξίζω ούτε όσο τό νυχι τού μικρού τού δάχτυλου. "Ήμασαν πούλ καλοί φίλοι, άλλα δέν τόν ξανάδα από τότε πού χωριστήκαμε. Θα τού γράψω πώς κάποιος τού μετέφρασε τό έργο στα

N. KAZANTZAKIS

ρουμανικά». Κι άρχισε νά μου Ιστορή γιά τόν ποιητή, τό στοχαστή, τόν πολυγλώσσον, τόν ταξιδιότη Καζαντζάκη, γιά τή φίλια τους, γιά τόν Τόντα-Ράμπα. Κατάλαβα άμέσως, ότι τό βιβλίο αούτό δέν ήταν ένα άπλό λογοτεχνικό ένπώρημα και δέ δυσκολεύτηκε ν' άναγνωρίσω στό πρόσωπο τού Άζάντ τόν ίδιο τόν Παναΐτ "Ιστράτη, μέ δλη τήν έκρηκτική, άπειθήρητη Ιδιοσυγκρασία του, Ικανό νά ξεσπάσει σε άκράτητους ένθουσιασμούς, όμως κι' έτοιμο όποτεδήποτε νά πέσι στα μεγαλύτερα σφάλματα. "Υστερ από μερικές έβδομάδες μέ ξανακάλεσε νά μου δείξῃ ένα γράμμα, πού μόλις είχε λάβει από τόν Καζαντζάκη. «Χάρη σ' ός ξαναβρίσκω τό φίλο μου...». "Ήταν ένα γράμμα πού άρχισε έτσι: «Άδερφέ Παναγιωτάκη...» και σε δύο όλόκληρα κατεβασά ό άλλος εκδήλωνε μέ λυρική έξαρση και σπάνια όμορφία τήν άμετρν γαρά του νά γράψῃ τού εκκριβού άδελφού, πού είχε χάσει και τώρα ξανάβρισκε. "Ή άλληλογραφία του συνεχίστηκε έπειτα ταχτικά, όχι γιά πού καιρό, ως τό θάνατο τού "Ιστράτη.

Τό 1937 είχα τήν εύκαιρία νά επιχειρήσω ένα ταξίδι στήν "Ελλάδα κι ή πρώτη μου σκέψη και τό πρώτο μου βήμα, σάν έβασα στήν "Αθήνα, ήταν νά πάω νά βρω τό συγγραφέα τού Τόντα Ράμπα. Έμενε τότε στήν Αίγινα, όπου είχα τήν τυχν νά τόν συναντήσω, γιάτί μόλις είχε γυρίσει από ένα ταξίδι στήν "Ιαπωνία. Σάν έμαθε πώς έρχομαι από τή Ρουμανία κι είμαι ένας από κείνους πού γνωρίσαν τόν "Ιστράτη στήν τελευταία περίοδο τής ζωής του, μέ κράτησε δύο μέρες στήν Αίγινα, γιά νά τού διηγηθώ, και προπαντός νά μου διηγηθώ, γιά τόν «Παναγιωτάκη». Δέ συνάντησα ποτέ τόση αγάπη, τόσο θαυμασμό και άφοσίωση σε μιά άνθρωπιο καρδιά γιά ένα άλλον άνθρωπο. «'Ο Παναΐτ

είναι ένας τύπος ένθουσιώδης και τόν αφάνισε ή έξαρσή του, όμως στάθηκε ή μεγαλύτερη ψυχή πού γνώρισα ποτέ», μου 'λεγε ό Καζαντζάκης. Τά ύπερθετικά έρχονταν και ξανάρχονταν στό στόμα του, όπως έρχονταν και ξανάρχονταν στα χείλη τού "Ιστράτη όταν μιλούσε γιά τόν κρητικό. — «Και πόσο θαυμάσια τραγουδάγε τις ρουμανικές «ντιόνες», πόσο άφραία άπάγγελε τά ποιήματα τού Έμινέσκου, πού πιστεύω πώς πρέπει νά'ναι μεγάλος ποιητής, άφού ό Παναΐτ τόν άγαπούσε τόσο πούλ...». Και ό Καζαντζάκης συνέχισε: «'Ο Παναΐτ μου κέντησε τήν περιέργεια νά γνωρίσω τή χώρα και τό λαό σας. Δέν καυχίότανε ποτέ πώς είναι Ρουμάνος, όμως λάτρευε τή Ρουμανία. Συχνά κοιμήτανε πώς ήταν "Ελλάδα, μέ ποτέ δέ μιλούσε γιά τήν "Ελλάδα. Γιατί άραγε άγαπούσε τόσο πούλ τή Ρουμανία, Γιατί, νομίζω, αούτη τού' δωσε τή γλώσσα. Μιά γλώσσα πού γιαιτίν ό Παναΐτ μιλούσε πάντα μέ βαθιά συγκίνηση».

Τόν ίδιο εκείνο καιρό ή γυναίκα τού Καζαντζάκη, συγγραφέας κι αούτη, γνωστή μέ τ' όνομα Έλένη Σαμίνο, είχε τελειώσει ένα βιβλίο, γραμμένο γαλλικά και μέ τίτλο «Η αληθινή τραγωδία τού Παναΐτ "Ιστράτη». Η συγγραφέας μου πρόσφερε ένα αντίγραφο τού χειρογράφου τού γραφομηχανή κι άργότερα μου έστειλε κι ένα αντίτυπο άπό τήν έκδοση τού βιβλίου πού είχε γίνει στό Σαντιάγο τής Χιλής.

Τό βιβλίο αούτό άποτελεί μοναδικό και πολύτιμο ντοκουμέντο γιά τήν έξήγηση αούτου πού κάποτε ονομάζαμε «όραμα τού Παναΐτ "Ιστράτη». Συγχρόμα είναι μιά πλατιά διήγηση, γραμμένη μέ πούλ θερμή και ειλικρίνεια, τής φίλιας τών δύο συγγραφέων. Η κυρία Καζαντζάκη στάθηκε άμέσως μάρτυρας τής φίλιας αούτης από τή στιγμή πού άρχισε ως τό τέλος τής ζωής τού "Ιστράτη. Πλλά στις προσωπικές έντυπώσεις, τό βιβλίο περιέχει άποσπάσματα από τήν άλληλογραφία τών συγγραφέων, άλλα προπαντός φέρνει πλθθος νέα στοιχεία, πού ή ακρίβεια τους δέν μπορεί ν' άμφισβητηθώ, σχετικά μέ τή δημοσιογραφική δράση τού "Ιστράτη στήν τελευταία περίοδο τής ζωής του.

Πόλλες ψυχικές και Ιδιοσυγκρασιακές συγγεινίες έσμιξαν τούς δύο συγγραφείς, όμως μιά διαφορά τούς χώρισε, ή έγκεφαλαιώ τής ύψη. "Ο Καζαντζάκης ήταν ένας άνθρωπος πού είχε περάσει από μερικά τεραστικά Πανεπιστήμια, γνώριζε έλάχιστα μερικές σύγχρονες και άρχαίες γλώσσες, ήταν κάτοχος μιάς πλατιάς και πολύπλευρης παιδείας, μέ δυό λόγια ήταν ένας σοφός προικισμένος μέ λάγαρα, διαπεραστικό μυαλό και σπάνια δύναμη κυριαρχίας τών αισθημάτων και τών ιδεών' ταυτόχρονα ήταν ένας δημιουργός μέ ποικίλο μητρώο έμπνευσης, πού άφισε ένα έργο πλούσιο μέ λυρικές άποψεις, τής τραγωδίας, μυθιστορημάτων, ταξιδιωτικές σημειδές κλπ. "Ο "Ιστράτη, όποιος έξερουμε όλοι, ήταν ένας αούτοδιδάκτος έμπνευμένος αού δυνατό λογοτεχνικό πάθος και προικισμένος μέ γνήσιο τάλαντο άφηγητή, όμως διάκροτο τό ύλικό τού διηγηματικό του περιορίζεται στήν ύποκειμενική πείρα ενός άθεράπευτου αίσθηματία, πού ή ζωή του ξετυλίχτηκε πάνω σ' ένα μόνο έπίπεδο: τής περιπλάουσσης. Είχε καταλήξει σ' ένα είδος φανατισμό τής πείρας αούτης, συγκεκριμενοποιώντας αούτό πού θα μπορούσε νά άνομαστήσει φιλοσοφία του γιά τή ζωή στή συνταγή: «'Ο αλήτης είναι ό πολιτισμένος άνθρωπος τής άπόλυτης ύπαρξης». "Ιδιοσυγκρασία αείωνα παραγμένη, πού δέν μπορούσε νά έξουσιασθή ούτε τις όρμες, ούτε τις ιδέες του, ήταν από τήν έγκεφαλαιώ άποψη ό άντίποδος τού Καζαντζάκη. Κι όμως είδω αούτό άνθρωπο άνακαλύφθηκαν άδελφοί και σε μιά στιγμή αποτέλεσαν μέσα στή δραματική δινη τού αίωνα, μιά αδιάλυτη πνευματική ένότητα. Πώς; Μέ τό κοινό νόημα τους γιά τήν ελευθερία, μέ τήν αγάπη γιά τους άπλόους και βασανισμένους ανθρώπους, μέ τό φοβερό μίσος τους ένάντια στή στραβή τάξη τής κοινωνίας τους. Τόσο μόνο πώς ό ένας είχε τήν ύπερόχη και παθητική όρμη τού Δόν Κιχώ-

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΪΤ ΙΣΤΡΑΤΗ

ΣΥΝΕΧΕΙΑ
ΕΚ ΤΗΣ 9ης ΣΕΛΙΔΟΣ

η, «ό άλλος τή σπιρτάδα και τή σοφία του πολύπραγου Όδυσσέα.

Τό γεγονός ότι οι δύο αυτοί άνθρωποι συναντήθηκαν στον ίδιο δρόμο, του ραγιασμού, και ότι ο τόπος τής συνάντησής τους ήταν ή Μόσχα, είχε μεγάλη σημασία. Πραγματικά, ή Ιστράτη κι ή Καζαντζάκης γνωρίστηκαν στη Μόσχα τό 1927 στις γιορτές για τή δέκατη επέτειο τής Οκτωβριανής Έπαναστάσεως, όπου κι οι δύο ήταν καλεσμένοι τής σοβιετικής κυβέρνησης. Ο Ιστράτη είχε ακούσει για τόν Καζαντζάκη, όμως τίποτε δικό του δεν είχε διαβάσει. Κάποιος του είχε πει: «Ο Καζάν είναι ένας μυστικιστής», κι αυτός ένιωθε απέχθεια για κάτι τέτοιο άρνήθηκε νά τόν γνωρίση. Όμως μία μέρα ή Κρητικός έβγαλε λόγο: «Τό χρέος μας δέν είναι νά ετοιμάσουμε τούς ανθρώπους ενάντια στον πόλεμο, παρά νά τούς ετοιμάσουμε νά μετατρέψουν τόν εθνικό πόλεμο σε τακικό...». Ο Ιστράτη φώναξε: «Ο Καζάν είναι ένας μυστικιστής ρεαλιστής. Μου άρεσει. Έθλω νά τόν γνωρίσω». Από τότε ενάμιση χρόνο, ως ήν άνοιξη του 1929, έμειναν άχώριτοι. Περίοδεψαν μαζί σ' ολοκληρωτή Σοβιετική Ένωση, από τή Λαπωνία ως τόν Καύκασο κι από τόν Λένινγκραντ ως τόν Βλαντιβοστόκ, σε μία ατμόσφαιρα τέλειας συμποιας, Παύλο πού ή Ιστράτη ήταν, σαν άνθρωπος, πολύ δύσκολος με τισ ίδιοτροπίες και τά καπρίτσια του, πιά θυρωβάδια από τά καπρίτσια ενός πολυχαιριμένου παιδιού, ή Καζαντζάκης δέν τόν άποχωρίστηκε σ' έλο αυτό τό διάστημα ούτε μία μέρα. Έπισκέπτονταν μαζί πολιτείες κι εργοστάσια, κολιός και σχολεία, πήγαιναν όπου ήθελαν, κουβεντιάζαν με όποιον ήθελαν και κάθε βράδυ έγραφαν τισ έντυπώεις τους υπό μορφή άρθρων, πού τά πύγραφαν κι οι δύο τους και προοίζονταν για τό σοβιετικό τύπο και για τισ προοδευτικές εφημερίδες τής Δύσης. Στο διάστημα αυτό κατέθηκαν, κυό φορές, μαζί και για λιγοήμερες αιμονές στην Άθήνα, όπου έδωσαν άμψοτες διαλέξεις για τή Σοβ. Ένωση. «Η ΕΣΣΔ δέν είναι, άσφαλώς, ή επίγειος παράδεισος, είναι όμως ή μόνη χώρα του κόσμου, όπου ή άνθρωπος δέν έχει ανάγκη νά ντρέπεται για τόν έαυτό του», ήταν ένα από τά συμπεράσματα του ταξιδιού τους στη σοβιετική χώρα.

Όστόσο ή διαμονή του Ιστράτη στην ΕΣΣΔ συνεχίζονταν πέρ' από τούς αρχικούς ύπολογισμούς. Από τό Παρίσι άρχισε νά λαβαίνη διάφορα άπειλητικά μηνύματα: άν επίμενη νά μείνη περισσότερο στην Άνατολή και δέν έννοει νά σεβάσση τισ συμφωνίες πού είχε κλείσει πριν φυγή για τή συνέχεια τών «Διηγημάτων του Άδριαν Ζωγράφου», οι παρισιοί εκδότες θά βρίσκονταν στην ανάγκη νά λάβουν εναντίον του τά άπαιτούμενα μέτρα. Από τήν έλλη μεριά τά άρθρα του για τή Σοβ. Ένωση δέν ήταν δυνατό ν' ανταποκριθούν στα συμφέροντα τών άστών τής Δύσης, πού είχαν μεταβάλλει τόν Ιστράτη σε σκαφτιά τής πέννας, προσφέροντάς του τή λογοτεχνική δόξα σ' άντάλλαγμα τών τεράστιων ποσών πού εισέπρατταν από τό μύχθο του: «Η «μπολοξικοποίηση» του συγγραφέα θά τόν εξέθετε» στους καπιταλιστικούς κύκλους — κι επομένως θά «ταματούσε ή άπίστευτη έκδοτική έπιτυχία του. Ο Ιστράτη βρέθηκε τότε «προστά» στο πρώτο μεγάλο διλήμμα. Ο Καζαντζάκης προσπάθησε νά του «συγκρατήση» τό ήθικό και ταυτόχρονα νά τόν συμβουλεύση: «Παναγιωτάκη, δέν αισθάνεσαι ότι στην άπέρρητη αυτή χώρα, όπου οι άνθρωποι έλπίζουν και αγωνίζονται για νά οικοδομήσουν μια νέα ζωή κι ένα νέο κόσμο, ή όρίζοντάς σου κλυταίψει και κερδίζει σε πλάτος; Άδραξε τόν Άδριαν Ζωγράφο από τή Βραΐλια τής παιδικής σου ηλικίας και φέρ' τον εδώ, μαζί σου, στην ΕΣΣΔ, βάλε τον νά ζήση τό κολοσσιαίο πείραμα τών σοβιετικών ανθρώπων και κλείσε τό νέο αυτό πείραμα τής ανθρωπότητας στο έργο σου». Όμως ή Ιστράτη δέ μιλούσε γνώριζε τισ δυνάμεις του, ή έφερε πώς πέρα από τό σύνολο τής γλώσσας, τής παιδικής ηλικίας και

τών περιπλανησεών του, δέν μπορούσε νά δημιουργήση τίποτε τό βιώσιμο ως άφηγητής. Κι έπειτα οι εκδότες από τό Παρίσι δέν ήθελαν έναν Άδριαν Ζωγράφο μεταφυτευμένο στην ΕΣΣΔ, παρά ένα πού νά εξελιχθή στη ρομαντική ατμόσφαιρα τών ανθρώπων πού ζούσαν στο δέλτα του Δούναβη, σ' ένα κόσμο χωρίς έπαφή με τήν επικαιρότητα, σ' έναν αιώνα μακρινό κι άναποφάσιτο. Κάτω απ' αυτές τισ συνθήκες κάτω από τήν πίεση τών εκδότων του, ή ένθουσιασμός του Ιστράτη για τούς σοβιετικούς ανθρώπους και τισ πραγματοποιήσεις τους εξαφνικά άρχισε νά πέφτη.

Συμπίπτωση μοιραία, τότε άκριβώς εξέσπασε ή ύπόθεση του Βίκτωρ Σέργκε, ενός συγγραφέα από τό Λένινγκραντ, πού κατηγορήθηκε για προτοκιστική δράση. Με τή χαρακτηριστική του άφέλεια και τό θοακωτικό ύψος του, ή Ιστράτη — ήταν φίλος του — προσπάθησε νά τόν υπερασπίση. Μάταια ή Καζαντζάκης αγωνιζότανε νά τόν βοηθήση νά δή τήν πραγματικότητα, νά συγκρατήση τήν όρμή του. Σάν νά μήν έφτανε αυτό, καθώς ή Καζαντζάκης άρνήθηκε τήν αλληλεγγύη του στην ύπόθεση, ή φίλια τους κόπηκε εξαφνικά, — έξαιτίας φυσικά του Ιστράτη. Τήν άνοιξη του 1929 χωρίστηκαν στη Μόσχα, χωρίς νά δώσουν τό χέρι. Ο Ιστράτη πήγε στο Παρίσι, όπου τόν παραλάβαε οι εργολάβοι του και οι έχθρικοί κύκλοι, αναγκάζοντάς τον, για λογαριασμό τών άπραγματοποιητών συμφωνητικών, νά βάλη τήν ύπογραφή του σε έργα, πού όπως δηλώνει ή κυρία Έλένη Σαμίου-Καζαντζάκη στη μονογραφία της, ήταν γραμμένα από άλλους. Ο Ιστράτη κατόνησε έτσι ένα πειθήνιο όργανο στα χέρια εκείνων πού πολεμούσαν νά συκοφαντήσουν, ότι αυτός πιά πολύ είχε άγαπήσει. Τόν ίδιο καιρό ή Καζαντζάκης γύρισε στην Ελλάδα, όπου έγραψε τόν Τόντα-Ράμα στα γαλλικά και τόν δημοσίευσε, όπως είπαμε, στη Ρεβύ ντε Βιδάν.

Η φίλια τών δύο συγγραφέων πέρασε έτσι από μία δραματική στιγμή, αλλά δέν τελείωσε δω. Στο πείσμα τών αντίξων περιστατικών, ή ψυχικός δεσμός τους έμεινε άμάλωτος, όπως άποδείχτηκε άργότερα. Άρρωστος, πολιτικά έκτεθειμένος, σχεδόν σε άδυναμία νά συνεχίση τή λογοτεχνικό του έργο, γύρισε ή Ιστράτη όριστικά στη Ρουμανία, νικημένος, τσακισμένος, δίχως φίλους, δίχως έλπίδες κι ετοιμαζότανε νά τελειώση εδώ τή γεμάτη πάθος ζωή του, θύμα τής Ιδιοσυγκρασίας του. Τά τελευταία χρόνια του τά πέρασε σε μία σιωπηλή και άδουνηρή, μεταμέλεια, άπογοητευμένος από τούς ανθρώπους πού πικρά του διάψευσαν τήν έξαρση και τά ανθρωπιστικά ιδανικά του. Όταν, τό 1933, έπανέλαβε τήν αλληλογραφία με τό φίλο του, γνώρισε τήν τελευταία μεγάλη χαρά τής ζωής του. «Πόσο είμαι ευτυχισμένος πού σε ξαναβρίσκω. Μη με άφήνεις, Νίκο.» Έγραφε τού Καζαντζάκη. Και τά γράμματα τής περιόδου αυτής στο μόνο άληθινό φίλο του είναι μορτυρία τής άπογοήτευσής και τής πίκρας πού σφράγισαν τήν ήλιβερή περιπέτεια τής ζωής του.

Περιττό νά προσθέσουμε, ότι τά γράμματα του Καζαντζάκη ήταν άληθινά πεζοτάγους — όπως ολοκληρωτή ή αλληλογραφία του, πού λέγεται πώς είναι πλουσιωτάτη — μεστά από συλλογισμούς, κάποτε σκληρούς, με πάντα σοφούς και ρεαλιστικούς, γραμμένους στη φλόγα μιας μεγάλης φίλιας και πού τούς διαπερνούν λυρικές διαχύσεις, στοιχεία χαρακτηριστικά τού λογοτεχνικού του έργου. Ο συγγραφέας τής «Κυρά Κυραλίνας» κι ή δημιουργός του «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» είχαν κι οι δύο τή λατρεία τής φίλιας στην άραιότερη έννοια τής λέξης, πού στις σχέσεις τους τήν ύψωσαν στην άνώτατη δυνατή έκφραση. Η λιγόχρονη και δραματική με άσυνήθιστα έντονη φίλια τους στάθηκε περισσότερο από ένα άπλο αίσθημα πού συνδέει δύο ανθρώπους: ήταν ή άρχή ενός έπους. Όταν ή αλληλογραφία τους γίνη γνωστή, θ' άποτελέση, στο φώς τής μελλούμενης αναβιώσεως, ένα μυθικό φωτοστέφανο.

P. MARTINESCU
(Μετάφρ. Μ.)